

С.Ш. АЙТУҒАНОВА

ЛИРИКАЛЫҚ ПРОЗАДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕГІЗДЕУ

Параллелизм, яғни егіздеу – шығарма өсерлілігін арттыруда өзіндік мән-маңызы бар көркемдік тәсілдердің бірі. Лирикалық шығармаларды маңызды орын алатын бұл көркемдік тәсілдің сыршыл сипаттағы прозаға да жат еместігін осы бағыттағы көркем туындылар айғақтай түседі.

“Параллелизм – екі нәрсені қатарластыра, жаңастыра алып бейнелеу тәсілі. Екі түрлі ұғымды білдіретін тіл элементтері бір-біріне өсер етіп, тұтас поэтикалық бейне тудырады. Бұл халық ауыз әдебиетінде жиі қолданылады” [1, 161].

Кейіпкердің ішкі толғанысын, тебіренісін білдіру үшін қолданылатын психологиялық параллелизмге казак фольклорлық шығармаларынан көп мысалдар келтіруге болады. Мысалға, «Ер Тарғын» жырындағы Тарғының мертігіп қалған кезіндегі монологы психологиялық егіздеу мысалы. Психологиялық егіздеудің лирикалық прозаға қатысын бағамдау үшін, шығарманың композициялық құрылымындағы көркемдік компонент ретіндегі қызметін танып, түсіну қажет. Ол үшін бұл айшықтау үлгісінің табиғатына теренірек үңілу қажет. Құрескер ақын Махамбеттің “Қызығыш құс” өлеңі – психологиялық параллелизмнің тамаша үлгісі. Бұл өлеңде ақынның тағдыры қызығыш құспен қатарласа, егізделе бейнеленген:

Көл қорыған сен едін,
Сен де айрылдың қөліңнен.
Ел қорыған мен едім,
Мен де айрылдым елімнен.
...Сені көлден айырған,
Лашын құстың текпіні.
Мені елден айырған,
Хан Жәңгірдің екпіні.

Өлеңге назар аударсақ, адамдар тіршілігіне тән әрекеттер табиғатқа көшіріле отырып, оған ерекше эмоциялық ренк дарытылған. Көл қорумен ғұмырын өткізген табиғаттың төлі қызығыш құстың әрекеті, тірлігі, аянышты халі анғартылады. Және ақынның өз тағдыры, қызығыш құска мұн шағып, тіл қатуының астарында оны өз көніл-күйінің өуенімен түйсіну сезімі жатыр. Табиғатқа, ондағы кез келген тіршілік иесіне адамға сөйлегендегі сөйлеп, ой айту сыршылдық үнмен астасып, шығарманың эстетикалық өсерін күштейтері сөзсіз. Бұл сияқты мысалдар көpte-

ген қаламгерлер шығармаларынан кездеседі.

Шығармаларынан «лиризм анқып тұратын» Оралхан Бекей суректерлігінің бір ұшы осы кейіптеу тәсілімен ұласқан психологиялық параллелизмде жатыр. “Жасын”, “Құм мінезі” сияқты туындыларында адам мен табиғат болмысын егіздей беру тәсілі алдыңғы орынға шыққан, қаламгердің басты көркемдік тәсіліне айналған.

Лирикалық өуені айқын “Құм мінезі” повесінде құмның жазушы қаламына ілігуі жайдан жай емес. “Құм үнсіз жыласа, Бархан тұншыға ызаланады, тұншыға назаланады. Ақырында құм қөшеді, Бархан буырқанады. Әдемі, астарлы параллелизм”, - деп жазады Әдебиеттанушы, сыншы Б.Ыбырайымов [2, 28]. Бархан мен құмды егіздей келе, құмға адамға тән әрекетті телиді. Құмды жанды кейіпкерге айналдыра отырып, кейіпкердің ішкі жан толқынысын, көніл күй өзгерістерін бейнелейді. Бұл жердегі құм кейіптеу тәсілімен бейнеленіп, психологиялық егіздеу түрінде шығарма мазмұнына арқау болған.

“Жылдар бойы суырыла-суырыла есіліп қалған бұйра құм баяғыша жер бауырлап, сусымай, албаты лағып көшे бермей байыз тауып, біржола қоныстанған. Соңғы кезде Қызылқұм мінезі мұлдем өзгеріп, мынау қазактарша отырықшы болғандай еді... Сумандап кеп, сусылдан кеп, суыртпакталған жортар жорға жүрісі саябырып, табан аяқ болып томпайып-томпайып қалған құмдақ, енді саябыр тауып, қызыл қүрәндеге то-пыракқа айнала бастаған...” [3, 172]. Құмның көше-көше шаршап, топыракқа айналған қалыпта көрсетілуі ұлттық болмыс пен мінезді де танытады. Көшкен құм көшпенде халық өмірімен ұқсастырылады. Бұл жerde халықтық тұрмысты табиғат нысаны мен құбылысына көшіруден ұлттық сипатты айқын аңғаруға болады. Құмның болмысына халық тұрмысы мен шежіресі телініп, әрекетіне ұлттық мінез танылады. Адамға тән көніл-күй құмға көшіріледі:

“Кей кундері мынау шымдауыттана бастаған құмның сыңсып, әлдебір аянышты үн шығарырын, кейде мынау тарихтың бар шежіресін койнына тығып, бұк түсіп жатқан қызыл құм өз-өзінен өксігендей, демігіп, сырыйдарын Бархан естігендегі болушы еді... Құлак түре-туре өзінен басқа тірі жан естіп, ұға бермейтін сыбыр естігендегі екі көзін тас кып жұмып, елітетін, ерте

тым ерте айырылған әке-шешенің сол қызыл құмның астынан өлді талып жетіп, мәпелеп тербеткендей, жабырқанқы жаңын уатқандай болушы еді” [3, 175].

Құмның аянышты үнін Бархан естігендей болады. Сол үнді ести тұрып, өзінің жан дүниесіндегі бір аяулы сырды, сағынышты қозғағандай болады. Жазушы осы бір үндестікті, кейіпкерінің жан сырын нәзік сыршылдықпен бейнелей отырып, оқырманын сол кейіпкерінің әлеміне қарай тартып әкетеді.

О.Бекей бейнелеуінде құмның жанды кейіпкерге айналуының өзі құрделі сипатымен ерекшеленеді. Ұл жерде жазушының қаламгерлік шеберлігі, стилі жетекші орында тұратынын ескертке кету қажет.

«Лиризді ағым ретінде пайымдасақ, ол адамның жан әлемінің нұрлы шуақпен асқақ бейнеленуі, куаныш-шаттығы, дархан міnez құбылыстары, терен жан сезімі, күйініш-сүйініш, төгілген көз жасы, уақытқа, алдағы таңға үмітпен, сеніммен қараушылық яғни өмірдегі шындықтың, шығарманың мазмұны мен түп бірлігін сақтай отырып, ұлken танымдық көркем дүниеге айналдыруы дер едік. Ұл – дәуір тынысын бейнелейтін қыртыс-қатпары мол алуан міnez, құрделі болмыстың жасалуы, құмыл-әрекет өрісінің кенеюі деп мойындар шындық деп білеміз», - деген қазақ повесіндегі лиризмді зерттеуші М.Әйтімов [4,37] пікірін тілге тиек етсек, Барханның құммен егізделуінің қат-қабат қатпарлы сырларын ұғына түскендей боламыз.

Оралхан туындысында кейіптеу тәсілі оқшау қалып қоймай, сыршыл өуенге ұласқан. Құмның көшүі, сыңсуы, жылауы сияқты әрекеттері, өзге-ге байқала бермес құпиясы Бархан түйсігіне барынша аян, айқын:

“Иә, құм жылайтын, ...иә, құм сөйлейтін, ...иә, құм жырлайтын, ...иә, құм толғайтын, ...иә, құм айтатын, ...иә, құдая құм құлетін, кәдімгідей сақсақ құлетін... Қызылқұмның тілін тек өзі ғана білетін Бархан онымен күбір-күбір әңгіме шертісер еді”.

Бархан мен құмның түсінісуі, тілдесуі адам мен табиғат арасындағы құрделі де қайшылықты байланысты танытады. Ұл жердегі лирикалық сыршыл мазмұн – құмның жанды кейіпкерге айналып, саналы іс-әрекеттерге баруы және сөйлесе алуы.

“Қызылқұм – анызға айналған анызак шөл даланың - кейуана жердің мәнгілік мойымайтын, мәнгілік өзгермейтін, кайратты да қайсар мінез-құлқын танытар ұлы елдің бел баласы екен-ау”.

Жерді Ана деп санайтын көне сенімнен туындаған байырғы ұғымды жазушы кейіптеу барысында танытып өтеді. Сол арқылы болмыстың нәзік қатпарлы құпияларына бойлайды. Ұлайша суреттеу туындының эстетикалық қуатын арттыра түсken.

Құмды суреттеуде оны бүге-шігесіне дейін сөз ету Бархан бейнесін аша тұсу үшін ғана емес, шығарманың сыршыл мазмұнын, ондағы лирикалық толғанысты терендете тұсу үшін қажет. Құмның іс-әрекеті, міnezі Барханмен егізделе беріліп, шығарма оқиғасының мазмұны барынша нәзік те сыршыл толғаныстармен терендей түсken. Лирикалық толғаныстан психологиялық терендікке қарай ойысқан құм бейнесі кейіпкермен егізделе отырып, жаңа сипатты бейнелеулерге бастау болған. Жазушы құмның әрекеті мен кейіпкерінің көніл күйін үндестіре отырып, шығарма оқиғасының шарықтау шегіне әкелер дәлелді де үйлесімді бейнелеген:

“Иә, buquerque Қызылқұм міnez қөрсетті! Неге ашуланды, ненің ырымы үл?”.

“Ең болмағанда өзі секілді отыз жылда бір рет міnez қөрсете алмаған ұлының ынжықтығына сақ-сақ құліп, мазақ еткен Қызылқұм...” Барханның алдағы буырқанысына дем бергендей, оның намысын қайрағандай болады.

Көптен бері көніліне келіп жүрген оқиғалар, арнасынан асқан ішкі нала мен реніш, оның үстіне өзі жарасын емдеп жазған корғансыз тұз тағысы қаракүйрықты көрші Сейітқұлдың атып, итіне жемтікке беруі Барханды барынша ашындырады. Нәтижесінде ол Сейітқұлға қол жұмсайды “Мәнгі баки ұйықтап келген арыстан ашуы” оянады. “Бархан міnez қөрсетті” дейді жазушы. Шығармаға назар аударсак, алдымен тып-тыныш жатқан құм көшеді. Жазушы айтуында құмның ұлайша көшүі – міnez қөрсетуі. Табиғат құбылысы мен адам міnezін егіздей беру адам мен табиғат бір деп саналатын адамзат санасының алғашқы дәуіріне тән сенім болса, жазушы сол ұлттық рухани тамырдан нәр алған бейнелеу тәсілін өз туындысына шеберлікпен арқау ете отырып, құм және оның көшүі арқылы кейіпкері Барханның бүкіл болмысын танытады.

Құмды кейіпкермен егіздей суреттеуде О.Бекей көне сенімді нысананы етіп алғып, кейіптеу тәсілін қолданады. Құмның барлық іс-әрекеті адамға тән сипатымен көрінеді. Құмның сөйлеуі, сақ-сақ құлуі, адамша әрекет етуі осыған мысал. Кейіпкердің сана ағымы тәсілімен берілген ішкі ойы тағы да сыршыл өуенмен астасады:

“Жылдар бойы нығызданып, дөң айбат жасап

жатып алған қиқар құмның аяқ астынан ер-тоқымын бауырына алып тулауы қайран қаларлық ...жарықтық, қызыл құмның бой жасағаны шығар ...енді қайтып долданып, енді қайтып ашу шақыра шамырканып, мінез көрсете алмайтын шығар ...жарықтық, мәңгілікке көз жұмып, өлген шығар”. Бой жасау, өлу әдептегі ұғымда адамға және табиғаттағы тіршілік иелеріне тән процесс. Жазушы кейіпкерінің құм туралы ішкі ойында айтылатын бұл жорамалдардың лирикалық өуеzi ерекше. Қаламгер табиғат пен адам тен болса, бірлікте болса, туу, өлу сияқты тіршілік зандылығы екеуіне де тән екендігін нәзік түспалмен бере отырып, кейіпкер болмысын теренцен танытқан.

Өзінің ішкі үніне құлак түре тұрып, Бархан енді бірде сол ойларынан шошынады: “Өлгені несі... Құм марқұм болар ма... жаман ырым неге ғана иектеп алды мені... өлгені несі... Құмның жаны жок. Мүмкін, адамдар ұға бермес нағыз тіршілік иесі, нағыз Адам айналайын алтын құм болар...” Кейіпкердің ары қарай жалғасатын ішкі ойы құмның құпия сырьы туралы тұжырымға тіреледі. Қошкен құмның суреттелуінен Барханның мінезін көрсету арқылы жазушы оқырманың ерекше өсерге бөлейді. Құмды қәдімгі саналы кейіпкерге айналдыра отырып, шығармадағы лиризмді терендете түседі.

Бұл повестегі кейіпкер есімінің де символдық мәніне назар аударған жөн. Құм мен Бархан жазушы бейнелеуінде бір-бірімен тамаша үйлескен егіз тұлға. Символиканың лирикалық прозада жетекші орынға ие екенін ескерсек, жазушының мұндай тәсілге жүгінуінің өз зандылығын түсінеміз. Өзінің шығармашылық ғұмырын Табиғат пен Адам бірлігін суреттеуге арнаған қаламгердің әрбір құбылыс пен нысанға терендей үніліп, әрбірінен сыр ұғуға талпынған және сол жаратылыс құпиясын көркем бейнелеулермен шығармаларына арқау ете отырып, қазақлирикалық прозасының арнасын кенейтуге өз ұлесін қосқан О. Бекейдің бұл туындысының сыршыл өуені эстетикалық қуатты артыра түсken.

Адам мен табиғатты егіздей суреттеу жазушының “Жасын” әнгімесіне де тән көркемдік тәсіл. Аталмыш әнгімегі бас кейіпкер Қиялхан, аты айтып түрғандай өмірдегі олқылықтардың орнын қиялымен толықтыруға ұмтылған жан. Қиялханның табиғаттағы “егізі” – қарағай. Бұл қарағайға назары аууына көрген түсі себеп болады. «Құм мінезі» повесінде Бархан мен құм тілдессе, бұл

әнгімеде Қиялхан қарағаймен түсінде тілдеседі.

Жазушы қарағай мен Қиялханды егіздей суреттегендеге ең өуелі сыртқы ұқсастыкка назар аудартады:

“Бұлак жағасындағы жалғыз қарағай сонадайдан жеке-дара қарауытады. Анау қалың жынысты орманнан оқшау адаса қалғандай, соны қайталағандай болатын”.

Қиялханның түсінде сол оқшау түрған қарағайға тіл бітіп, кейіпкердің арман-тілегіне бағыт береді, ой салады. Адам баласын бұзық пиғыл, кара ниеттері үшін құллі табиғат, жаратылыс атынан жазғырады. Өкпе-ренішін айтады.

Жалғыз қарағайға жай түсіп, құлауының ишаралық сипаты бар. Адамзат атаулыны соғыс апартынан сақтаймын деп қиялдаған Қиялханның өзгелерге оғаш көрінер ой-арманы бәрібір күйрейді. Құлаған қарағайдың түбінен жай оғын іздеген Қиялхан өрекеті сол мақсатына жету жолындағы күресінің түрі. Қиялхан мен қарағайды егіздеудің мәніне үңілсек, бұлайша бейнелеу қарағайды рух түрінде танитын көне сенімнен бастау алатынын аңғарамыз. Өз ортасынан түсінісер жан таппаған Қиялханның бар сенері, тиянағы – көретін түсі болса, сол түсінде бағыт-бағдар, тіпті аян алатыны – осы жалғыз қарағай. Жалғыз қарағай “Құм мінезіндегі” құм сияқты адамға кейіптелмегенімен, түс арқылы тіл бітіруде кейіптеудің кейір белгілері бар. Қарағайға қатысты символ мен метафора туралы сөз қозғауға болады. Психологиялық терендік пен лирикалық сыршылдық қатарласа өрілген бұл әнгіменің көркемдік бітімі өзгеше. Қарағай – табиғат әлемінің өскіні. Адам баласының табиғаттан алшактауы табиғатқа қаншалықты қасірет әкелсе, сол табиғаттан алшактаған адамзат өз-өзіне де соншалық қайғы әкеледі. Автор Қиялханның ойы арқылы осыны ұғындырады.

Жазушының адам мен табиғатты егіздей суреттеуі – табиғаттан алшактау бүкіладамзаттық қасіретке ұрындырып, қайғы әкелетіндігін ұғындыру, санаға сініру үшін ұстанған көркемдік тәсілі. Жалпы, О.Бекейде жақсылық пен жамандық арасындағы бітіспес құрестің түп тамырына үнілу, бұғын мен болашакты кешегі күн көзімен бағамдау көп жағдайда сыршыл лирикалық сазбен кейіпкерінің ойы, толғанысы, өрекеті арқылы бейнеленеді. Осы «Жасын» әнгімесіндегі Қиялханға тән басты сипат – оның саналы әрі ерікті түрде өзгелер үшін, тіпті құллі адамзат үшін жан-жүргегінің азап шегуі. Оны өрекеті мен мақсатын түсінбеген өз ортасы «Қайран Қиялхан, жынданыпты» деп мұсіркейді. Бұл сияқты

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ізгілікті оймен әрекет ететін сипат О.Бекейдің “Кұм міnezі” повесіндегі Барханда да, “Қарқызындағы” Нұржанда да, “Жетім ботасындағы” Ақботада да бар. Осындай жандары шуаққа толы, мейірімді, сезімтал кейіпкерлер болмысы қалай болғанда да бүгінгі күнмен, бүгінгі тіршілікпен үйлесім таппай жатады. Сондықтан да олар адамдардан гөрі табиғатқа жақын. Табиғатпен бірлікті, үндестікті бейнелегенде автор эстетикалық әсери мол лирикалық өуенге ойысады.

ӘДЕБИЕТ

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы, 1996.
2. Сөзстан. Алматы, 1985.
3. Бекеев О. Өн салады шағылдар. Алматы, 1978.

4. Әйтімов М.К. Қазақ повесіндегі лиризм. Фил. ғыл. канд. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 1998.

Резюме

Рассматриваются методы художественных функций психологического параллелизма в лирической прозе на основе повести О. Бекея «Кум минези». В связи с этим, были проведены литературные анализы и подведены итоги.

Summary

In article decorative function of parallel method of lyrical prose is projected in the famous writer O.Bokei's story «Kum minezi». At this base the literatural checkings are done and concluded.